

виміром у варіантах стихійного народного бунту й організованої боротьби за втілення національних ідеалів. Розгляньмо, до прикладу, як обидва поведінкові патерни представлено в поемі “Гайдамаки”. У ній молодий Шевченко малює вражаючу картину народного повстання супроти економічного визиску, соціально-релігійного гноблення, злочинів проти людської честі та гідності за етнокультурною ознакою. Як видно з тексту поеми, бунт не знає конкретного адресата, він сліпий і нещадний. Мордування і вбивство титаря конфедератами є лише приводом для перебільшено несиметричної реакції повсталих на тотальне, “анонімне” зло, несправедливість, які панують у суспільстві. Поема рясніє натуралістичними сценами невинуватої жорстокості, садизму повсталих, які розправляються зі своїми дійсними чи потенційними кривдниками. З величезною художньою переконливістю Шевченко показує трагедію Гонти – ватажка повстанців, котрий, керований всеперемагаючим деструктивним інстинктом обуреної маси – мотивом відомщення – власноруч убиває своїх малолітніх дітей за те, що вони хрещені в католицькій церкві. Цей епізод якнайвиразніше демонструє антигуманну суть бунту як форми протесту народу проти тоді існуючого суспільного ладу. Народний бунт є наслідком нерозвинутої, інституціонально неформованої суспільної свідомості, породженням психології натовпу, одержимого спільним негативістським умонастроєм.

Проте можливе й інше трактування образу Гонти (наприклад, у Петра Іванишина) – як втілення козацького характеру, провідника нації, вождя-очільника (не просто месника), для котрого служіння ідеалам національного визволення є категоричним надособистісним імперативом, що не знає винятків. Відтак вбивство власних дітей, яке, до речі, не зафіксовано як історичний факт, виступає спеціальним художнім прийомом – гіперболізацією, що покликана підсилити мотив самопожертви національного Героя.

Інспірований інфернальним хронічним ціннісним конфліктом пригнобленої спільноти народний бунт – не найкращий вихід для постмодерного суспільства. Проте він і досі можливий як форма агресивного самозахисту як від зовнішньої, так і від внутрішньої окупації. Відрив владної олігархічної номенклатури від матеріальних потреб і культурних запитів громадян тепер уже самостійної й незалежної України актуалізує тему національного Героя – визнаного, авторитетного, компетентного Лідера, психодуховна конституція якого перебуває в чутливому резонансі з насущними потребами й устремліннями української нації, державницький досвід якої сповнений трагічних помилок, болісних розчарувань і попри все – святої віри на краще майбутнє.

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

КРАЛЮК П.М. (м. Острог)

Copyright © 2014

УДК 159.922.62

У ХІХ столітті в країнах Європи із впровадженням класно-урочної системи Я.А. Коменського починає інтенсивно розвиватися педагогіка. Це було пов'язано з кількома чинниками. Відходила в минуле конфесійна школа, а на її місці утверджувалася школа світська, що мала служити суспільним інтересам. Водночас суспільство потребувало більшого кола грамотних людей і, відповідно, школа поступово стає загальноосвітньою. Також інтенсивний розвиток педагогіки – один із наслідків європейського Просвітництва. Просвітники були переконані, що з допомогою освіти, школи можна суттєво змінити суспільство, зробити його кращим. Педагогіка в зазначений період була тісно пов'язана з філософією, навіть вважалася її частиною. Філософські студії у ВНЗ часто завершувалося читанням педагогіки.

Тарас Шевченко не стояв осторонь цих процесів [1, с. 195]. Він, як і просвітники, вважав, що добра освіта може прислужитися народу й сприятиме позитивним змінам у суспільстві. Показово, що одним із останніх Шевченкових творів був “Буквар”, призначений для навчання в українських школах.

У молоді роки Кобзар мав змогу добре вивчити особливості старої “дяківської” школи. У листі до редактора журналу “Народное чтение” (1860) він порівнював своє тодішнє становище зі становищем учня ремісника: “Эти школяры в отшошении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями или иною властью на выучку к ремесленникам”. Спогади Т.Шевченка

про навчання цьому шкільному “ремеслу” були не найкращими: “Дьячок мой обходился жестоко не со мною одним, но и с другими школярами, и мы все глубоко его ненавидели. Бестолковая его придирчивость сделала нас в отношении к нему лукавыми и мстительными. Мы надували его при всяком удобном случае и делали ему всевозможные пакости”. Така освіта аж ніяк не сприяла моральному вихованню. Радше, навпаки.

Отож ставлення Тараса Шевченка до традиційної системи навчання не було однозначним. Він розумів, що вона не відповідає тогочасним суспільним запитам, не дає учням необхідних знань, часто вимагає засвоєння непотрібного матеріалу. Але водночас усвідомлював, що, незважаючи на всі недоліки старої школи, систематичне використання в ній тілесних покарань, вона все ж відіграла позитивну роль, сприяла поширенню освіти. Також ця школа, орієнтуючись на формування в учнів переважно чужого для українців символічного світу, все таки ввібрала деякі етнічні елементи.

Т.Г. Шевченко знаходився під певним впливом просвітницької ідеології. Показовою є його висока оцінка діяльності Тадеуша Чацького в повісті “Варнак”. В особі Т.Чацького якраз і маємо людину, яка керувалася ідеалами Просвітництва. Він відстоював думку, що освіта в початкових і середніх школах повинна відповідати реальним потребам життя й поєднуватися з професійною підготовкою учнів. Т.Чацький чимало зробив для розвитку освіти на Волині. Ось чому педагогічні ідеї Просвітництва знайшли відображення в повістях Т.Шевченка. Ці твори, не маючи жанрової чіткості, поєднували також ознаки просвітительського роману виховання. Зокрема, в них відображені просвітительські уявлення про добру людську природу та її можливе руйнування злими суспільними обставинами й поганою освітою.

У повістях часто звучить думка про силу виховання. Особлива увага звертається на виховання сімейне. Так, у повісті “Нещасний” зображується сумний наслідок байдужого ставлення батьків до виховання своїх нащадків. Відставний ротмістр, маючи двох дітей від першого шлюбу, одружується з жінкою, яка відзначається егоїзмом та аморальністю. Вона викидає з дому пасербицю, а осліплого від віспи пасинка прирікає на жебрацьке життя. Жінка піклується лише про свого сина Іпполіта, який живе байдуючи. Хлопець не отримує належної освіти й виховання, не має ніяких стимулів для розумового й морального розвитку. І в результаті цього стає розбещеною, вкрай егоїстичною людиною. Зрештою мати, намагаючись позбутися зіпсованого сина, віддає його в солдати. Загалом сюжет повісті мав реальну життєву основу. В своєму Щоденнику Т.Шевченко розповідає про солдата Порцієнка, який походив із дворянської родини і якого батьки за аморальну поведінку віддали в солдати.

Тарас Шевченко вважав, що важливим є не лише домашнє виховання, а й публічна освіта. У повісті “Художник” знаходимо міркування, що брак освіти – це початок великого лиха. А в повісті “Нещасний” це лихо представлено як “темнота”, “злидні”, “погані звичаї”. Про значення освіти говорять представники різних соціальних станів: селянин Яким та священник Ніл (“Наймичка”). Отож ні соціальне походження, ні навіть вік не повинні стояти на перешкоді в справі навчання. Герой “Варнака”, кріпак Кирило, ще дитиною вчиться французької та італійської мов, випереджаючи свого панича. Старий ветеран Туман у повісті “Капітанша” вчиться писати. Інвалід Трохим у “Прогулянці із задоволенням і не без моралі” навчається грамоти, а сестра його буде щасливою, коли її брат навчиться читати. І все ж Тарас Григорович далекий від того, щоб трактувати освіту як абсолютне добро. Багато що залежить від того, яка це освіта і в яких обставинах вона здійснюється. Зокрема, він пише, що коли в народі серед ста чоловік лише один письменний – це не благо, а зло (“Капітанша”). У такій ситуації освічені люди можуть використовувати свої переваги для експлуатації інших, неграмотних людей.

Однією з найбільш педагогічних є повість “Близнюки”. У ній автор простежує життєвий шлях двох близнят-байстрюків Зосима і Саватія, показуючи, як на цих однакових осіб впливало виховання та суспільні обставини. Тут проводиться ідея, що свідомість людини – це “чиста дошка”. І залежно від виховання, навчання, суспільних факторів з’являються “письмена” на ній, тобто формуються особистості. У іншій повісті, “Прогулянка із задоволенням і не без моралі”, Т.Шевченко говорить, що не визнає природжених здібностей, а поширена думка, ніби деякі люди народжуються п’яницями, злодіями і т. ін., є “пренаївним” уявленням. Він намагається простежити, які чинники визначили формування праведника Саватія, а які – грішника Зосими. До перших він відносить хороше виховання, здійснюване високоморальними вчителями, дотримання звичаїв й, відповідно, традиційного способу життя. До других – орієнтацію на сумнівні цінності, котрі, як правило, є привнесеними ззовні, “модну” поведінку, ігнорування традицій.

При виборі життєвого шляху для близнюків Никофор Федорович та Параскева Тарасівна, що усиновили їх, керуються різними життєвими цінностями. Чоловік хоче дати їм гуманітарну освіту, вивчити на “хороших семинаристов”. Жінка ж, зазнавши впливу французьких “уродливих повестованій”, хоче бачити в їхній особі офіцерів. Саватій виховується так, як цього б хотів Никофор Федорович, а Зосима – як Параскева Тарасівна. У результаті цього перший стає достойною, високоморальною людиною, другий же деградує в моральному плані. Інакше кажучи у повісті “Близнюки” ніби ставиться педагогічний експеримент. Простежується, як різне виховання, освіта, зрештою суспільні обставини впливають на однакових дітей, котрі є не лише генетично близькими (близнюками), а й отримали однакову початкову освіту і однакове домашнє виховання.

Аналогічний педагогічний експеримент ставиться і в повісті “Музикант”. Тут дві дівчинки-сестри, Ліза й Наташа, які є дуже подібними, опиняються в різних життєвих умовах. Ліза потрапляє в сім’ю поміщика Арновського. Там її розбещує сестра цього пана. Вона одружується зі старим Арновським, стає морально скаліченою особою. Інша доля її сестри Наташі. Вона виходить заміж за бідного, але працьовитого чоловіка, обдарованого музичними здібностями. І стає люблячою дружиною, щасливою в шлюбі.

У повістях “Близнюки”, “Музикант” та інших акцентується увага на трьох чинниках, які, з точки зору автора, визначають формування особистості. Це – звички, набуті в дитинстві, які переважно є наслідком сімейного виховання, вплив навчального закладу, а також вплив соціального середовища, що оточує вихованця. Скажімо, у повісті “Близнюки”, а також інших прозових творах проводиться думка, що виховання моральної особистості має бути пов’язане з прищепленням християнських цінностей. Освіта без них – це, радше, зло, що веде до гріха, ніж благо. Такі думки, наприклад, вкладаються в уста героя повісті “Варнак”. Він говорить: *“Да и к чему, правду сказать, послужило мне чтение? Мои чистые, молодые сочувствия? Что я из них сделал? Или, лучше сказать, что люди из них сделали? Грех! И бесконечное горе!” Герой вважає, що коли б він “не читал ничего, не увлекался ничем”, то був би “простым пахарем, добрым человеком” [2].* Тепер же він, переосмисливши своє гріховне життя, читає лише одну книгу – Біблію. Тобто Тарас Шевченко відходить від “чистого просвітництва”, яке здебільшого ігнорувало християнство, а то й було вороже налаштоване щодо нього.

Звісно, слід враховувати, що Тарас Шевченко писав свої повісті на засланні, коли в нього з особливою силою загострилися релігійні почуття. Тому він у цих творах часто апелює до християнських цінностей. Ця апеляція частково була пов’язана й з цензурними міркуваннями. Адже ці твори призначалися до друку. Хоча не варто піддавати сумніву щирість думок Шевченка-мислителя щодо християнської складової у вихованні моральної особистості. У “Букварі”, який мав прикладний характер, якраз і бачимо поєднання навчання з моральним вихованням у християнському дусі. Проте не лише в християнстві він бачив важливий чинник морального виховання. Не менш важливим для нього в цьому плані було мистецтво. У низці повістей (передусім у “Художнику” та “Музиканті”) зустрічається думка, що воно облагороджує людину, сприяє її духовному зростанню. Письменник виходив з уявлення про єдність естетичного й морального. Такі уявлення, як уже говорилося, були притаманні для давньогрецької культури, з якою він був добре знайомий, а також частково для традиційної культури українців.

Педагогічні ідеї, які зустрічаємо у повістях Тараса Шевченка, мають переважно фрагментарний характер, їх важко систематизувати. Вони видаються “еклектичними”, оскільки, здавалось би, поєднують різні педагогічні традиції. Безсумнівною є його орієнтація на просвітницьку педагогіку, яка цінувала “життєво необхідні”, прагматичні знання й намагалася їх поширювати й пропагувати. Проте письменник, як уже зазначалося, був далеким від захоплення ідеалами Просвітництва. У його особі важко побачити послідовного просвітителя-модерніста, зорієнтованого на секулярні цінності. Він намагався поєднувати просвітницькі ідеали з ідеалами християнства (принаймні в традиційній для України інтерпретації). Водночас у нього простежуються певні симпатії до традиційної, старосвітської школи, що існувала в Україні практично з давньоруських часів й пропагувала християнські цінності.

Зустрічаємо в Т.Шевченка й звернення до народної педагогіки, яка певним чином була дистанційована від християнства. Так, зокрема, письменник використовував чужу для християнства ідею єдності етичного й естетичного. Вказані ідеї в основному знайшли відображення в “Букваре южнорусском” (1861), поява якого була пов’язана із становленням недільних шкіл. Останні почали з’являтися в кінці 50-х роках XIX століття переважно в українських містах, звідки поширилися на інші території Росії. Вважається, що перша недільна школа почала функціонувати в Києві на Подолі 11 жовтня 1859 р. Невдовзі такі школи

з'явилися в Білій Церкві, Могилеві-Подільському, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Єлисаветграді.

Поява недільних шкіл була пов'язана з новими суспільними й культурними тенденціями, що визначалися процесом індустріалізації. Це особливо давало про себе знати у великих містах. У недільних школах оволодівали грамотою не лише діти, підлітки, а й цілком дорослі люди. Значний відсоток у цих школах становили учні ремісників та наймані робітники. Більше того, навіть деякі підприємці для своїх працівників та їхніх дітей створювали школи. Так, П.Ф. Симиренко в містечку Городищі, де знаходився його цукровий завод, заснував школу, в якій навчалося 150 учнів. Вчителями в ній були переважно люди з університетською освітою. Т. Шевченко відвідав Городище в 1859 р., був у захопленні від діяльності П.Ф. Симиренка, листувався з ним.

Недільні школи, як і інші навчальні заклади для робітничого люду, помітно різнилися від попередніх, конфесійно зорієнтованих початкових шкіл-дяківок. У них намагалися дати суспільно корисні знання. Через те зазначені школи отримали національну спрямованість. Вони орієнтувалися на викладання зрозумілою народною мовою. І могли стати важливим чинником національного життя. На ці школи звертали увагу національно зорієнтовані українські діячі, в т. ч. й Тараса Шевченко.

Саме в руслі цієї тенденції варто осмислювати появу різноманітних підручників для навчання української мови. Це "Граматики" П. Куліша (1857), "Українська абетка" М. Гатцука (1860), "Домашня наука" К. Шейковського (1860), "Азбука по методу Золотова для Южнорусского края" А.І. Строніна (1861). Т. Шевченко, як відомо, виявляв значний інтерес до такої навчальної літератури. Він добре знав Кулішеву "Граматику", вважаючи, що цей буквар складений "прекрасно, умно и благородно" і що це "первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову" (Щоденник від 10 грудня 1857 р.) [1, с. 122–123]. До цих навчальних посібників був близьким "Букварь южнорусский". У ньому, як і в зазначених букварях, використовувалася нова методика навчання по буквах, після чого учні приступали до читання зв'язаного тексту. "Буквар" складався з наступних розділів: азбуки, складів (тут використовувалися уривки Шевченкових переспівів Давидових псалмів), молитов з коментарями, рукописної азбуки, лічби (основ арифметики), дум та народних приказок. Цей посібник мав на меті не лише навчити учні читати й писати. Тексти, які давалися в ньому для читання, орієнтували на засвоєння народних і християнських цінностей. "Буквар" вийшов відносно великим накладом (10 тис. примірників) за кошти самого автора. При чому гроші від продажу цієї книги часто йшли на потреби недільних та сільських шкіл. Цей факт ще раз засвідчує, яку велику увагу Т. Шевченко приділяв проблемам освіти. Водночас ця книга була найдешевшою серед подібних видань і доступною для широких верств населення. Т. Шевченко реалізував її за ціною 3 копійки.

Для Т. Шевченка "Буквар" був лише початком важливого освітнього проекту. У листі до М.К. Чалого (від 4 січня 1861 р.) він пише, що має намір видати "Лічбу" (арифметику), яка б коштувала так само, як і "Буквар", етнографію та географію ціною 5 копійок, а також українську історію ціною 10 копійок. І при цьому зазначає: "Якби Бог поміг оце мале діло зробити, то велике само б зробилося" [3, с. 217].

Про це ж він пише і в листі до П.Ф. Симиренка (перша половина січня 1861 р.): "Когда соберу за букварь все деньги, то думаю издать в таком же объеме букваря личбу, или арифметику. А потом космографию и географию нашего края, преимущественно в большем объеме, но не дороже 5 коп. Потом краткую историю нашего сердешного народа. И когда все сие сотворю, тогда назову себя почти счастливым" [3, с. 217].

Для Тараса Шевченка освіта широких верств населення стала першорядною справою. Саме з цією метою він і задумує підготувати для початкових шкіл дешеві підручники, які б не лише дали елементарні знання, а й формували національно свідомих громадян. Для цього й мали бути створені підручники з географії та історії України. На жаль, ці плани не вдалося реалізувати. Але вони засвідчують про Шевченкову далекоглядність у царині розвитку національної освіти.

Загалом треба відзначити, незважаючи на певні консервативні моменти, прогресивність педагогічних поглядів Тараса Шевченка. Вони адекватно відображали ті суспільні обставини, коли здійснювався перехід від конфесійно зорієнтованої школи до школи національної.

1. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. – Т.5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский". Записи народної творчості. – С. 3–306.

2. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. – Т.3: Драматичні твори. Повісті. – С. 125.

3. Шевченко Т.Г. Зібрання творів: У 6 т. – Т.6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т.Шевченком або за його участю. – С. 217.